

IBTIDOIY DINLAR

Qo'chqorboyeva Mubinaxon Ilhomjon qizi

Farg'ona davlat universiteti Yurispredensiya yo'nalishi

1-kurs talabasi tel:+998 90 059 69 88

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17678163>

ARTICLE INFO

Received: 11th November 2025

Accepted: 12th November 2025

Published: 22nd November 2025

KEYWORDS

Ibtidoiy dinlar, animizm, fetishizm, totemizm, shamanizm, e'tiqod, tabiat hodisalari, qadimiy inson, ruh, sig'inish, diniy qarashlar, madaniyat, ma'naviyat, diniy evolyutsiya, taqiqlar, ya'ni tabular.

ABSTRACT

*Ibtidoiy dinlar — insoniyat tarixidagi eng qadimiy e'tiqodiy tizimlardan bo'lib, ular inson tafakkuri, tabiat hodisalariga bo'lgan munosabat va ijtimoiy hayotning dastlabki shakllarida shakllangan. Bu dinlarda odamlar tabiiy kuchlar — quyosh, oy, yomg'ir, shamol, daraxt va hayvonlarga sig'inish orqali ularning ta'sirini tushunishga va jilovlashga harakat qilganlar. Ibtidoiy diniy qarashlar orasida **animizm** (ruhlar mavjudligiga ishonch), **fetishizm** (ashyolarga ilohiy kuch yuklash), **totemizm** (hayvon yoki o'simlikni ajdod deb bilish) va **shamanizm** (ruhoniy vositachilik) asosiy o'rin tutadi. Ushbu e'tiqodlar keyinchalik rivojlangan dinlar — politeizm va monoteizm shakllariga zamin yaratgan. Ibtidoiy dinlar inson tafakkurining evolyutsiyasi, ma'naviyat va madaniyat tarixini o'rganishda muhim manba hisoblanadi.*

Totemizm (Shimoliy Amerika indeetlarining o'jibve qabilasi tilidagi „ototem“ – „uning urug'i“ so'zidan) – ibtidoiy diniy e'tiqodlarning ilk shakllaridan biri. U kishilarning ma'lum guruhi bilan hayvon va o'simliklarning muayyan turlari (ba'zan tabiat hodisalari, jonsiz narsalar) o'rtasida g'ayritabiiy aloqa, qon-qarindoshlik bor degan e'tiqodga asoslanadi. Hayvonlar, o'simliklar, jonsiz predmetlar totem hisoblangan. Totemlar (ko'pincha hayvonlar) ov qilinmagan, o'ldirilmagan, go'shti yeyilmagan, ular go'yo kishilarning qudratli himoyachisi hisoblangan. Qabila, urug' har bir a'zosining hayoti va farovonligi totemga bog'liq deb qaralgan. Ular o'z totemini qarindoshi, akasi, otasi, do'sti deb hisoblagan. Har bir qabila, urug' o'z totemining nomi bilan atalgan. Totemistik e'tiqod va marosimlar muayyan ko'rinishda ko'p xalqlarda, ayniqsa, Avstraliyadagi qabilalarda saqlanib qolgan. Totemizm ibtidoiy jamiyatning eng dastlabki diniy e'tiqod shakllaridan biri bo'lib, u insonlar guruhlarini (ko'pincha urug' yoki qabilalar) bilan hayvonot yoki o'simliklarning muayyan turlari, ba'zan esa tabiat hodisalari yoki jonsiz narsalar o'rtasida mavjud deb hisoblanadigan mistik, g'ayritabiiy va qon-qarindoshlikka asoslangan aloqani anglatadi. "Totemizm" atamasi ilmiy tushuncha sifatida 1791-yilda ingliz savdogari Jeyms Long tomonidan Shimoliy Amerikadagi o'jibve indeetlarining tilidan olingan "ototem" so'zi orqali ilmiy muomalaga kiritilgan. Bu so'z "uning urug'i" yoki "uning qarindoshi" ma'nosini bildirgan. Totem urug' yoki qabila uchun shunchaki ramz emas, balki muqaddas mavjudot, qudratli homiy, himoyachi ruh va hattoki butun guruhning ajdodi hisoblangan. Qabila a'zolari o'z totemlarini qarindoshlari, otalari yoki akalari kabi qabul qilishgan. Totem guruhning birligini mustahkamlovchi asosiy omil bo'lib, qabilaviy identifikatsiya (o'zlikni anglash) va ijtimoiy tashkillashtirishda markaziy o'rin tutgan. Har bir urug' o'z totemining nomi bilan atalgan. Totemizmning eng muhim jihatlaridan biri bu totemga nisbatan qo'llaniladigan taqiqlar, ya'ni **tabular** edi. Totemizm atamasi birinchi

marta XVIII asr oxirlarida Yevropa adabiyotida ishlatilgan. "Totem" so'zi Shimoliy Amerikada yashaydigan Ojibva qabilasi tilida "uning urug'i" ma'nosini anglatadi va mohiyatan "odamning hayvonot yoki o'simlikning muayyan turlariga qarindoshlik aloqasi bor", deb e'tiqod qilishdir. Ya'ni bu avlod-ajdod guruhi bilan totem – jonivorlar, o'simliklar va hatto tabiiy voqeliklar o'rta sida qalin aloqa mavjudligiga ishonchdir. Totemga e'tiqod unga ta'zim qilish va marosimlar o'tkazish orqali amalga oshirilgan. Bu e'tiqod insonni psixologik jihatdan kuchli qo'llab-quvvatlashga qaratilgan. Masalan, o'lim qo'rquvini yengishda qadimgi odamlar kishi yashashdan to'xtamasligiga, faqat zaif odam qobig'ini tashlab, totemdagi jonivor ichiga joylashib olishiga ishonganlar. Ularning fikricha totem ichidagi jonivorlar odamga aylangan holda urug'lariga yordamga kelishlari mumkin ekan. Bu voqelik keyinchalik folklorida o'z aksini topgan. Totemizmda ilk taqiqlar tizimi shakllangan. Masalan, totem jonivorlarini o'ldirish va hatto ular sha'niga nojo'ya so'zlarni aytishni taqiqlangan. Ba'zan hayvonning nomini aytish ham taqiqlanardi: masalan, ayiqqa yovvoyi yirtqich hayvon sifatida emas, balki boshqacha, ya'ni asal bor joyni biladigan hayvon sifatida qaralar edi. Totemizmning umumiy tavsiflariga quyidagilar kiradi: 1. Totem qarindosh, homiy, o'tgan ota-bobolar ko'makdosh sifatida ko'riladi. Uni nafaqat hurmatlash va izzat-ikromga, balki undan qo'rqishga ishontiruvchi g'ayriinsoniy kuch-qudrat va mahoratga ega, deb bilish. 2. Totemga tegishli bo'lgan alohida ismlar va timsollardan foydalanish. 3. Shaxsni yoki urug'ni totemga qisman tenglashtirish yoki ramziy ma'noda o'xshatishlar. 4. Totem jonivoriga yoki o'simliklariga tegish, ularning ba'zi qismlarini istisno qilganda ritual marosimlaridan tashqari hollarda ularni o'ldirish va oziqovqat sifatida iste'mol qilish taqiqlangan. 5. Totemistik marosimlardan keng foydalangan. Totemizm ba'zi hollarda diniy elementlarni o'z ichiga olishi mumkin, u ba'zida sehr bilan bog'lanadi. ko'p incha totemizmga boshqa turli e'tiqodlar – ajdodlarga sig'inish, g'ayritabiiy kuchlarga va ruhlarga bo'lgan ishonch aralashib ketganini kuzatish mumkin. Shu sababli totemizmning aniq shakllari haqidagi tushunchalarni ifodalashda qiyinchilik tug'iladi. Etnik jamoaning barcha a'zolari tomonidan u yoki bu jonivor, yoki biror tabiat obyektini qadrlab, unga sig'inishlar bu hali totemizm ekanligini ko'rsatmaydi. Totem jonivorlari haqidagi tasavvurlar keyinchalik zardushtiylik va buddizmga ham o'z aksini topgan hamda O'zbekiston hududidagi xalqlarning madaniyati va san'atini turli timsollar sifatida boyitgan. Asosiy taqiq totemni o'ldirish, ovlash va uning go'shtini yeyish bo'lgan. Bu taqiqqa rioya qilmaslik nafaqat shaxsning, balki butun guruhning hayotiga xavf solishi, uning farovonligini buzishi mumkin deb ishonilgan. Ba'zi madaniyatlarda, yiliga bir marta totemning qurbonlik marosimi o'tkazilib, u yeyilgan, ammo bu marosim maxsus qoidalar asosida guruhning qudratini tiklashga xizmat qilgan. Totemizm, shuningdek, **ekzogamiya** (guruhdan tashqarida turmush qurish) qoidasi bilan ham chambarchas bog'liq edi. Ya'ni, bir totemga mansub odamlar bir-biri bilan turmush qurishi qat'iy man etilgan. Totemistik e'tiqodlar dunyoning turli mintaqalarida, xususan, Avstraliya aborigenlari, Shimoliy Amerika indeys qabilalari (masalan, totem ustunlari), shuningdek, Afrika va Polineziya xalqlarida keng tarqalgan. Islom, xristianlik kabi jahon dinlariga ega bo'lgan jamiyatlarda ham totemizmning qoldiqlarini topish mumkin. Masalan, O'rta Osiyo xalqlarida yillarni hayvonlar nomi bilan atovchi **muchal** tizimi (sichqon, ilon, ot, va hokazo) yoki ba'zi hayvonlar va qushlarga (masalan, laylak, qaldirg'och) nisbatan hurmat va ularni o'ldirishga qo'yilgan norasmiy taqiqlar totemistik tasavvurlarning uzoq aks-sadolari hisoblanadi. Totemizm XIX va XX asrlarda yirik olimlar tomonidan o'rganilgan. Jeyms Frezer totemizmni din evolyutsiyasining bir bosqichi deb hisoblagan. Emil Dyurkgeym totemizm guruhning o'zini muqaddaslashtirish shakli, ya'ni totem bu guruhning jamiyat sifatida ramzi ekanligini ta'kidlagan. Klod Levi-Stross esa totemizmni murakkab ijtimoiy va tabiiy dunyoni tartibga soluvchi, tasniflashga (klassifikatsiyaga) asoslangan tizim sifatida tushuntirgan.

Fetishizm Fetishizm (frantsuzcha *fétiche* [fetiʃ] – sanam, tumor) – alohida narsalarga bo'lgan istakka erishtirishga qodir g'ayritabiiy kuch ato qilinishiga ishonishdir. Ibtidoiy jamiyatda

jonning turli narsalarga yoki odamlarga kirib olishiga ishonch bo'lgan. Shunday qilib, alohida predmetlarga sig'inish, ya'ni fetishizm vujudga kelishiga asos yaratilgan. Teylorning fikricha tegishli sharoitda animizm butparastlikka aylanishi mumkin. Agar sehrgarlik sehrgarga g'ayritabiiy kuch ato qilsa, fetishizm bunday xususiyatni sehrli narsa – fetishga beradi. Fetishlar tayyorlashni diniy san'atting ilishi jarayonining boshlanishi sifatida qabul qilish mumkin. Hozirgi zamon dinlarida turli muqaddas narsalarni va diniy qadamjolar qadrlanishi (masalan, islomda qora toshni, xristianlarda xoch va ikonalarini, buddizmida hovoncha, o'g'ir va shunga o'xshashlar)ni fetishizmdan farqlash lozim. Fetishizmda narsada omad keltiruvchi, davolovchi, himoyalovchi, g'ayritabiiy xususiyatlar borligiga ishoniladi. Agar fetish ta'sir ko'rsatishdan to'xtasa, uni boshqasiga almashtirishadi. Afrikaning ayrim qabilalari o'zlarining iltijolari yaxshiroq yetib borishi uchun fetishni jazolaganlar, unga mixlar qoqishgan. Muqaddas sanalgan narsa qarshisida ta'zim qilish holatlari biroz boshqacha bo'lgan. Ta'zim ko'rsatilayotgan narsaga ilohiy kuchlarning bir qismi yoki din yo'lida qurbon bo'lgan shahidlar nufuzining bir qismi berilgan, deb hisoblangan. Dinning rivojlanish jarayonida fetishizmning o'rnini borasida bir qator nuqtayi nazarlar mavjud. Masalan, ulardan birida fetishizmni dastlabki diniy e'tiqodlar rivojlanishining yakunlovchi bosqichi, deb e'tirof etiladi, chunki fetishni tayyorlash alohida bilim va mahoratni talab etgan. Kohinlar ularni tayyorlashni sir saqlashgan, sababi bunday mahorat fetish orqali odamlarning hayot tarziga ta'sir ko'rsatish va bundan yaxshigina moddiy manfaat ko'rish imkoniyatini bergan. Bu esa jamiyatning tabaqalarga ajralib, qadimiy munosabatlarning buzilib ketishi tomon qo'yilgan birinchi qadam deyilsa, xatobo'lmaydi. Boshqa nuqtayi nazarga ko'ra fetishning paydo bo'lishi – ko'zga ko'rinadigan va qo'l bilan his etiladigan ramz kerak bo'lganligida hamda insonning qaysidir darajada mavhum fikr yuritishi yetarli emasligi natijasidir. Bunday mulohaza mantiqan asosli, deb o'ylaymiz chunki keyingi davrlarda ilohlarning shunga o'xshash moddiy mujassamlanishini uchratamiz: greklar Gerani yog'och sifatida, Apollonni esa ehrom ko'rinishida qadrlashgan va h.k. Inson mehnat faoliyati davomida yanada takomillashgan ish qurollarini yasab chiqara boshlagan va o'zining "omadli" ish quroligagina umid bog'lagan. Inson ularni jonlantirgan – animizm unsuri, bundan keyin ham undan yanada kengroq foydalana olish uchun harakat qilgan – sehrgarlik elementi, begonalardan asragan, agar ular ish bermay, uyaltirib qo'ysa, sindirib tashlashgan. Dastlabki qadimiy e'tiqod shakllari hozirgi zamonaviy hayotda ham uchraydi. Ijtimoiy so'rovlar natijasiga ko'ra, ko'p gina zamondoshlarimiz tilsimlar va tumorlar kuchiga, sehrli marosimlarga, folbinlikka ishonadilar; boz ustiga, og'ir vaziyatlar, tang holatlarda bu ishonch ortib borishi kuzatiladi. Qachonki, inson o'z kuchiga ishonchini yo'qotsa, xudoga bo'lgan ishonchi susayib ketsa, folbinu sehrganlardan najot izlay boshlaydi. Ba'zi hollarda "ilmiy" asoslarni dastlabki qadimiy e'tiqodlar soyasiga kiritishga harakat qilinadi. Bu e'tiqod o'zining real qiymatidan tashqari go'yoki, shifobaxsh xususiyatlarga ega bo'luvchi qimmatbaho toshlar, ko'p roq mashhur tumorlarda o'z aksini topadi. Masalan, O'zbekistonda xonadonlarning kirish darvozalari tepasiga isiriq osib qo'yilganligini (isiriq ayrim kishilar nazdida "ko'z tegishi"dan asrash uchun tutatiladigan o'simlik) ko'ramiz, go'yo boylik chaqiruvchi yoki mahsulotning tezroq sotilib ketishiga yordam beruvchi ko'z, tasbeh, ari uyasi shaklidagi narsalar va boshqa tumorlarni uchratish mumkin. Bu holat fetishizmning zamonaviy ko'rinishlariga va fen-shuy sanoati rivojlanishiga sabab bo'lmoqda. Shunday qilib, dastlabki qadimiy e'tiqodlar insoniyat jamiyati va madaniyatining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi, jamiyat rivojlanishi ta'siri ostida insonlar o'zlari ham o'zgargan holda birlashmalarini rivojlantirish va mustahkamlashga ko'maklashdilar. Ular diniy tasavvurga asos soldilar. Dastlabki qadimiy e'tiqodlar tarkibiy qismlaridan ayrimlari zamonaviy jamiyat hayotiga katta ta'sir ko'rsatgan holda hozirgacha ham saqlanib kelmoqda.

Animizm (lotincha anima, animus – jon, ruh) atamasi ilk bor 1708-yilda nemis olimi G.Shtal tomonidan kiritilgan. U jon (ruh)ning shaxssiz hayot kechirishi, u "tananing haykaltaroshi" va

barcha hayotiy jarayonlarning asosi ekanligi haqidagi ta'limotni shunday atagan. E.B.Teylor (1832-1917) din kelib chiqishining animistik nazariyasini ishlab chiqdi. U animizm vujudga kelishining sabablarini topishga urindi. Olimning fikricha, ibtidoiy odamlar tush ko'rish yoki o'lim hodisalari haqida tez-tez fikr yuritishgan. Bunday hodisalarni kuzatish ularni har bir odamda o'ziga xos substansiya mavjud va u tanani vaqtincha yoki abadiy tark etishi mumkinligi haqidagi xulosaga olib kelgan. Odatda uni "jon", "ruh" deb atashgan. Bunday fikrlar keyinchalik o'simliklar, hayvonlar, alohida narsalar va hatto, tabiat hodisalarining joni borligi haqidagi tasavvurlarni rivojlantirgan. Oliy iloh, Tangriga ishonchni Teylor "oliy darajadagi" animizm, deb hisoblagan, ularni vazifalariga ko'ra urush xudosi, quyosh xudosi sifatida tavsiflagan. Garchi Teylordan avval ham etnologlar Animizm 82 tomonidan tadqiq qilingan bo'lsa-da, animistika nazariyasi aynan uning asarlarida o'zining to'liq ilmiy ifodasini topgan. Butun olamning jonli ekanligi haqidagi ibtidoiy tasavvurlarni Teylor animizm, deb atagan va uning ikki yo'nalishda rivojlanishini ko'rsatgan. Birinchisi, jonning inson tanasi bilan tug'ilishi va o'limdan keyin uni abadiy tark etishi to'g'risidagi tasavvurlar. Jon uyqu, gipnoz, jazava yoki hushdan ketish kabi vaziyatlarida insonni vaqtincha tark etadi. Ikkinchi yo'nalish – atrofimizdagi dunyo hodisa va predmetlarining ruhi mavjudligi haqidagi tasavvurlar. Teylor fikricha ibtidoiy inson ushbu predmetlarga insonga xos emotsiyalar va iroda ato qiladi, ya'ni uning fikrlashi tush, kasallik, o'limning siri kabilardan ko'ra kengroq bo'lgan. Bu esa tabiiy kuchlar, hayvonlar, ajdodlarning mustaqil yashovchi joni borligiga ishonch tug'diradi. Animizm, Teylorning fikriga ko'ra keyinchalik politeizmga va undan so'ng monoteizmga aylangan dinning bazis shakli hisoblangan. Ammo etnograf va antropologlar tadqiqotlarida qadimgi madaniyatlarda azaldan animizm bo'lmasdan monoteizm bo'lganligiga oid misollar keltiriladi. Teylorning asarlarida animistik g'oya o'zining eng to'liq va yakuniy ifodasini topdi. Animizmning asoslaridan biri, bu – vafot etgan kishilar ruhiga (qarindoshlar yoki afsonaviy shaxslarga), ajdodlar ruhiga sig'inishdir. Animizmning asl mazmun-mohiyati – o'limdan keyingi hayotga ishonish, jon, ruh haqidagi tasavvurlar hayot va o'lim, so'nish va jonlanish, eskilik va yangilik o'rta sidagi munosabatga ishonchdir. Ayniqsa, bunday e'tiqod Afrikada keng tarqalgan. Melaneziyada esa yaqinda vafot etgan ajdodlar ruhiga sig'inadilar. Marhumning bosh suyagi turargohlarning kirish joyi tepasiga joylashtirib qo'yilib, u har bir odamning amallarini shu yerdan "kuzatib turadi" va amallariga qarab mukofotlaydi yoki jazolaydi, deb e'tiqod qilingan¹. Ajdodlarga ruhiga sig'inish Hozirgi Shimoliy va G'arbiy Afrikaning o'z yozuviga ega bo'lmagan xalqlari orasida keng tarqalgan. U Yangi davrgacha dunyoning ko'p lab mintaqalarida amal qilar edi, ammo yevropacha va amerikacha madaniyatning keng tarqalishi va mustahkamlanishi, globallashtiruv hamda texnikalashuv jarayonlari uning o'z yozuviga ega bo'lmagan qabila va elatlaridagi amaliyotni sekinlashtirdi, sivilizatsiyalashgan mamlakatlarda esa ajdodlarga sig'inishning maqsadga muvofiqligiga bo'lgan ishonchga putur yetkazdi. Sharqiy Osiyo mamlakatlari (Xitoy, Yaponiya, Koreya)da ajdodlarga sig'inish avlodlar izchilligi (merosga vorislik)ni ta'minlagan hamda "otalar" va "farzandlar" muammosi keskinligini yumshatgan. Katta yoshdagilarga o'g'illik hurmati an'analarining ildizlari konfutsiylikka borib taqaladi. Uyda marosimlar ajdodlar nomi yozilgan xotira taxtachalari oldida amalga oshirilgan. Qadimgi Yunonistonda ajdodlarga sig'inish qahramonlarga sig'inish, oila boshliqlari va siyosiy rahnamolarni hurmatlash bilan birga qo'shib olib borilgan. Qadimgi Bobilda hatto, ba'zan hukmron elitaning vafot etgan ajdodlari ilohiylashtirilgan. Shimoliy va Sharqiy Yevropa xalqlarida ham ajdodlarga sig'inish ularga qurbonlik keltirishlarda o'z ifodasini topgan edi. Vafot etganlarga hurmat bajo keltirish sabablari turli-tuman bo'lgan, masalan, vafot etganlar ruhi qarindoshlik huquqiga ko'ra o'z avlodining ba'zi vakillariga yoki umuman o'z urug'iga faol yordam ko'rsatishi mumkinligiga ishonishgan. Eramizning birinchi asrlarida Markaziy Osiyo, xususan O'zbekiston hududlarida ajdodlar ruhiga sig'inish e'tiqodi mavjud bo'lgan. Bu ibodatxona, saroy va uylar devorlarini aslzodalarning ajdodlari, ularning jasorati tasvirlari bilan bezatish orqali o'z ifodasini topgan.

Shomonizm Dinning ilk shakllari orasida shomonizm alohida o'rin egallaydi, ibtidoiy urug'doshlik dinlaridan farqli o'laroq, qabila uyushmalari birlashayotgan davrda shakllanib, ijtimoiy ongning urug'- qabila shakllari bilan bog'lanadi va animizmning bir turi sifatida ko'riladi. Shomon asli tungus-manchjur so'zi bo'lib, u "bilmoq" ma'nosini anglatadi. Evenk tilida "shomon" so'zi – "hayajonlanish, jazavaga tushish" ma'nosini anglatadi. Shimoliy Osiyo, Amerika va Avstraliyaning mahalliy xalqlarida ruhlar bilan aloqa qilish va ularni boshqarish qobiliyatiga ega kishini shomon, deb atashgan. Ana shu qobiliyati tufayli u kasallarni tuzatishi, yomg'ir, shamol kabi tabiat hodisalarini Shomonizm 84 chaqira olishi, muvaffaqiyatni ta'minlashi mumkin, deb hisoblashgan. Shomonlik diniy jazava paytida ruhlar bilan muloqotga kirishish mumkinligiga ishonchga asoslangan. Shunday qilib, shomonizm sig'inishning ekstatik (ya'ni zavq-shavqdan qattiq hayajonga tushish) varianti sifatida boshqalardan ajralib turadi. Shomonizm qadim o'tmishda paydo bo'lib, minglab yillar davomida saqlanib kelgan va tabiiyki, muntazam rivojlanib borgan. Odatda, afsungarlik urf-odatlar bilan maxsus odamlar – shomonlar, afsungarlar shug'ullanganlar. Tarixda Markaziy osiyolik folchilar, Delfadagi Apollon ibodatxonasi karomatchi koinlarining diniy jazavaga tushishiga oid o'ziga xos texnika aks ettirilgan. Hozirgi zamon ekstrasenlari ham bunday psixotexnikani turli lo'ttibozliklar bilan qo'shib olib borishadi (tananing qaltirashi, ko'zning orqaga tortib ketishi, olov, suv, oyna, pichoq, tasbeh kabilar bilan manipulyatsiya qilish). Bu ularga o'z kuchini ko'rsatish va o'z psixoterapevtik seanslarida "qaytarma qilish", "isitma qilish", "ko'z tegishdan kinna qilish", "nikohga yo'l ochish", "muvaffaqiyat yoki pul chaqirish" kabilarning "kuch"iga mijozlar, tomoshabinlarni ishontirishga "yordam" beradi. Muayyan psixologik tipga oid kishilar shomon bo'la oladilar. Ularning xattiharakati balog'at yoshiga o'tishdayoq bilinadi, ular muloqotga kam kirishadilar, ko'zlariga turli narsalar ko'rinishini aytishadi, juda emotsional, begonalarning dardiga hamdard bo'lishadi. Jamoa ana shunday kishining shomon bo'lishidan manfaatdordir. Ammo odatda, shomonizm avloddan-avlodga uzatiladi, chunki bunday oilada o'sgan bola yoshligidanoq shomonizm amaliyotini o'zlashtirib olgan bo'ladi. Ba'zi odamlar o'z hayotidagi muayyan inqiroz sharoitida jiddiy ruhiy ehtiyoj tufayli shomon bo'la oladilar. "Shomon kasalligi" shomonizmning majburiy elementi bo'lmasda, turli xalqlar shomonligida noyob hodisa sanaladi. U bo'lajak shomonning o'z qobiliyatlarini inkor qilishi va bemorlarni eski usullarda davolash amaliyotini rad qilishida namoyon bo'ladi. Bu ruhiy kasallikka olib kelishi mumkin, deb hisoblaniladi, bunda patologik holatlarning ko'p lab kompleksi o'zini ko'rsatadi va ular "nomzod"ning o'z iste'dodi vazifasini tan olguncha juda qiyin kechadi. Tantanali tan olish marosimidan keyin bosh og'rig'i, depressiya va shu kabilar yo'qoladi. Shimoliy Amerikaning arktik qirg'oqlarida va Grenlandiyada shomonizmni tan olish marosimini tadqiq qilgan D.Merking shomonizmdagi gipnotik trans amaliyotini inson psixikasining depressiyaga qarshi himoya funksiyasi bilan bog'laydi. Bu tajriba gipnoz psixiatriyada keng qo'llaniladi. Organizmni depressiyadan himoya qilish uchun vasvasava, sarxushlikning ba'zi shakllaridan foydalanilganlik holatlari fanga ma'lum. Ulug'lik vasvasasi ba'zan norasolik kompleksi bilan og'rigan odam kechinmalarining o'rnini bosishi mumkin, sababsiz ko'tarinki kayfiyat esa qattiq hayajonlar bilan ezilgan psixikani himoya qilishi mumkin. Bu faktlar din psixologiyasi sohasining ba'zi tadqiqotchilari shomonning iste'dodiga yuqori baho berishiga, uning gipnotik trans amaliyoti va ba'zi udumlarni ijro etishdagi ko'tarinkiligini "ruhiy xislat", odat hisoblashi hamda shomonizmni depressiyaga qarshi vosita, deb qarashiga olib keldi. Real natijalar olish uchun ilohiy kuchlarga ta'sir etish maqsadida amalga oshiradigan rituallari, ya'ni ruhlar makoni bo'lgan "yuqori samo" dunyosiga va yovuz ruhlar makoni bo'lgan "yer qa'ri"ga sayohat qilishi shomon amaliyotining universalligi hisoblangan. Ushbu ritual alohida, o'zgacha nafas olish usulini qo'llash yoki ba'zida giyohvand moddalar ta'sirida o'yinga tushish orqali yuzaga keladigan jazava vaqtida amalga oshiriladi. Shomonlarning jazavaga tushish holatini odamlar ularning ruhlar bilan muloqotda bo'lishi deb tushunganlar va jamoaning orzu-niyatlarini ruhlarga yetkazishiga, ularning irodasini talqin qilish qobiliyatiga ega ekanligiga qattiq ishonganlar. Shomonlar odatda, nog'oralalar va

qo'ng'iroqlar ovozlari ostida ovoz chiqarish, ashula aytish, raqsga tushish, sakrash yo'li bilan jazavaga tushib, o'zini yo'qotish, jazavaning yuqori nuqtasiga etish bilan afsungarlik qilishgan. Masalan, jazava holatidagi shomonning qo'shiqlar aytishi va nog'oralarni urishi odamlarning nazdida shomonning arvoqlar bilan muloqotda kirishishidir. Shomon yo'l ko'rsatuvchi ruhlarning yo'qotilgan narsani topishda yordam berishiga (bashoratchilik), jonni u dunyoga "kuzatishiga", yovuz ruhlardan tomonidan bemordan olib qo'yilgan ruhni qaytarishiga, taqdirni oldindan aytishiga ishonadi. Shomon jazava holatiga kelish jarayoni (kamlanie) quyidagi vositalar va turlituman marosimlar bilan amalga oshiriladi: qo'shiq aytish, childirma chalish, nafas olish mashqlari, meditatsiya va ba'zan jazavaga tushiruvchi gallyutsinatsiya chaqirish. Go'yoki shomonga yo'l ko'rsatuvchi deb atalmish ruhlarning rituellarni bajarishda yordamberishadi. Ular turli madaniyatlarda "jinlar", "odamlar" kabi nomlar bilan ataladi. O'z qobiliyatiga ishonchi sust bo'lgan yoki xudo (xudolar)ning homiyligiga shubha qiluvchi kishilar shomonlarning psixologik himoyasidan umidvor bo'ladilar. Shomonning boshqa funksiyasi jamoada psixologik mo'tadillikni ta'minlash bilan bog'liq bo'lib, u shomonning jamoa a'zolariga qiyinchiliklarni yengishda yordam berishiga, xavf-xatarlarni oldindan aytishiga ishonch beradi. Shomonizm O'zbekiston hududida Turk hoqonligi davridan VIII asr birinchi yarmining oxirigacha taraqqiy etgan. Mamlakatimizda shomonchilik madaniyati yodgorliklari, jumladan, saholarda ko'p asrlar mobaynida "tosh sanamlar" saqlanib qolgan. O'tmish qoldiqlari sifatida shu kungacha saqlanib qolgan shomonchilikka oid odatlar ham bor. R.Marret, J.Frezer, L.Shtenbergning tanaga bog'liq bo'lmagan ruh haqidagi tasavvurlaridan oldinroq insonning sehrli kuchi to'g'risidagi, uning moddiy, "jismoniy joni" haqidagi tasavvurlar mavjud bo'lgan. Bunday tasavvurlar animatizmning asosidir. Algonkin hindulari butun tabiatga singib ketib uni jonlantiruvchi, tabiiy jarayonlarni boshqaruvchi kuchni "manitu" so'zi bilan ifodalaganlar. Polineziya va Melaneziya aboriginlari esa ayni maqsadda "ma'na" so'zini ishlatishgan. Bu mavhumlashtirishning animizmga nisbatan yuqori darajasidir. Ammo uni monizm yoki Absolyut ruhga ishonch, deb bo'lmaydi. yevropalik antropologlar ba'zi odamlar, jonivorlar, narsalar yoki ruhlarga xos bo'lgan g'ayritabiiy kuchni ifodalash uchun "ma'na" so'zidan foydalanganlar. 87 Undan-da yuqoriroq mavhumlashtirish darajasidagi shunday tushunchalar boshqa madaniyatlarda ham amal qilgan. Masalan, qadimgi Hindistonning adabiy tili bo'lmish sanskritda "ma'nas" so'zi inson qalbidagi tafakkur manbasini ifodalagan. Ruhlarni insonlashtira borib, odamlar ularga o'zlarining insoniy fazilatlarini, emotsional xususiyatlarini berishdi va ularning rag'batiga erishishga harakat qilishgan. Shu maqsadda ular qurbonliklar va sovg'alar keltirishgan, ular uchun raqsga tushishgan va madhiyalar kuylashgan. Odamlarning tili ularga tushunarli bo'lishi uchun duo va afsunlarning, ibodat bilan bog'liq xatti-harakatlarning so'z bilan ifodalanuvchi o'ziga xos formulalaridan foydalanishgan. O'ziga xos marosimlarda ulardan foydalanish ibtidoiy dinning yana bir shakli – sehrgarlikni vujudga keltirdi.

Sehrgarlik Sehrgarlik (lotincha magia, yunoncha mageia) tabiatga ta'sir qilishning g'ayritabiiy vositalari mavjudligiga ishonch, ma'lum maqsadga erishishga yo'naltirilgan texnik usullar yig'indisi. Angliya sotsial antropologiyasining vakili B.Malinovskiy (1884-1942) o'zining "Магия, наука и религия" kitobida sehrgarlikning ildizlarini tavsiflab beradi³. O'z kuchiga ishonmasligi, hayotda uzoq davom etgan noaniqlik, ketma-ket ko'ngilsizliklar va sehrgarlik insonni mazkur vaziyatni mo'jizaviy ravishda tuzata olishiga asoslanuvchi ishonchi tufayli sehrgarlikka murojaat qilishiga sabab bo'lgan. J.Frezer o'zining "The Golden Bough" asarida insoniyat sehrgarlikdan boshlagan, u dinning ibtidoiy shaklidir, degan fikrni asoslaydi. Uning fikricha sehrgarlikning halokati bilan din vujudga keladi. Frezer fikriga ko'ra sehrgarlik bosqichida inson uchun har qanday hodisa, hatto u sehrgarlik a'moli bilan chaqirilgan bo'lsa ham, tabiiydir va tabiat qonunlariga mosdir. Din esa g'ayritabiiylikka asoslanadi, qandaydir oliy kuchlarning aralashuvini ko'zda tutadi⁴. Frezer din haqidagi o'z tushunchasidan kelib chiqqan holda totemizmni ham sehrgarlik kabi din shakli sifatida ko'rmagan. Uning fikricha

inson o'z totemini qadrlaydi va unda Ilohni ko'radi, lekin bu o'z ota-onasi, aka-uka, opa-singillarini 88 qadrlashdan va ularda Xudoni ko'rishdan ortiq narsa emas. Inson totemiga o'z tengidek qaraydi. Sehrgarlik dinga o'ziga begona kuchdek qarshi turmaydi, u ko'p incha dinning tarkibiy qismi, ehtimol, o'ziga xos texnikasisanaladi. Hozirgi paytda dinshunoslar sehrgarlikni foydalanish usullari va ta'sir ko'rsatish maqsadlariga ko'ra bir-biridan ajratadilar. Uni kontakt (kontagioz) va imitativ turlarga ajratish Frezerning ishlarida uchraydi. Imitativ sehrgarlikni qo'llovchi inson o'xshash obyektlarga, masalan, mumdan yasalgan figuraga, o'yinchoqqa, suratga ta'sir ko'rsatib, o'z istagiga erishishi mumkinligiga ishonadi. Kontakt sehrgarlik esa "sehrli kuchga ega bo'lgan" predmetning u yo'naltirilgan obyekt bilan aloqada bo'lishi va obyekt uning istaklarini bajarishga majbur qilishiga ishonishga asoslanadi. Initsial sehrgarlik yetishib bo'lmaydigan obyektlarga yo'naltirilgan, partsial – bevosita sehrgarlikda esa masalan, kesilgan sochlar, ovqat qoldiqlari, ishlatilgan shaxsiy buyumlardan foydalanib, ularning sohibiga ta'sir ko'rsatish mumkinligiga ishoniladi. Ibtidoiy jamoa bosqichining ilk davrida sehrli marosimlarni maxsus o'qitilgan sehrgarlar, shomonlar, afsungarlar amalga oshirganlar. Ular jamoada hurmat qilingan. Keyinchalik, dinning rivojlangan shakllari paydo bo'lgach, kohinlar va ruhoniylar sehrgarlikni noqonuniy, deb e'lon qilishgan va sehrgarlarni siqib chiqarganlar. Afsungarlik o'z maqsadiga ko'ra quyidagilarga bo'linadi: tibbiy afsungarlik, sevgi afsungarligi, himoyalovchi afsungarlik, harbiy afsungarlik, zarar yetkazuvchi, meteorologik afsungarlik va boshqalar. O'zbekiston diniy madaniyatining arxeologik va etnografik yodgorliklari ajdodlarimizning qadimiy e'tiqod va udumlari 100-140 ming yillar ilgari paydo bo'lganligi haqida guvohlik beradi. Afsungarlik rasm-rusumlari, udumlari tasviriy san'at, grafika va musiqa, raqs san'atida o'z aksini topgan. Masalan, Surxondaryo viloyatining Zarautsoy madaniyati yodgorliklari olamshumul noyob boylik hisoblanadi (eramizdan 12-5 ming yillar ilgari). Bu 200ga yaqin ov tasviri tushirilgan rasmlar bo'lib, tosh bitiklar orqali qo'l-panjasini sehr-jodu ahamiyatiga ega, deb hisoblaganliklarini tushunish mumkin. Qo'lning tashqi ko'rinish chizgilari avval uning egasini 89 bildirgan bo'lsa, keyinchalik pirovardnatijada u himoya belgisi yoki egalik ramziga aylandi. Shialarda besh panja ma'nosi xalifa Ali qo'lining tasviri hisoblanib, besh kishining birligi timsolini, ya'ni Muhammad (s.a.v), Ali (r.a), Fotima, Hasan va Husaynlarni anglatadi. Qadimda tasviriy san'at, haykaltaroshlik, musiqa, raqs, teatrlashtirilgan harakatlar sehrli kuchlarning badiiy ifodasi deb hisoblangan. O'zbekiston xalq amaliy san'atida anor gullari va mevasining ma'nosi juda mashhur bo'lgan. Anor mevasiga sehrli unumdorlik manbayi sifatida qaralgan, lolaga – qayta tug'ilgan tabiat timsoli tavsifi berilgan. O'zbekiston zamonaviy badiiy ijodida ham ushbu qadimiy timsollar mashhur. Paleolit davrining oxirlariga kelib O'zbekiston hududida dinning qadimiy shakllari to'liq to'planib, u bilan bog'liq urf-odatlar ham shakllanib bo'lgan edi. Sehrli xatti-harakatlar orasida eng ko'p tarqalganlari quyidagilardir: folbinlarning rom ochishi – suvdan, olovdan, oynadan, kuldand, ismdan yoki unga kiruvchi harflardan, suyaklardan, mehrobdan olingan kuldand, eritilgan mumdan, elak yoki g'alvirdan, qurbonlik keltirilgan hayvonlarning ichki a'zolaridan, yulduzlardan, jonivorlar xatti-harakatidan, sonlardan, sehrli kristallardan, Bibliyadan foydalanib fol ochish keng tarqalgan. Animizmni ibtidoiy dinlarning birlamchi asosi, deb hisoblagan Teylordan farqli o'laroq, E.Dyurkgeym totemizmni dinning ilk shakli, deb hisoblagan.

Foydalanilgan Adabyotlar:

1. G.T. Tulemetova, O'. M. Hasanboyev Dinshunoslik darslik
2. Dinshunoslar tomonidan dinlarni tasniflash bo'yicha amalga oshirilgan urinishlardan biri. Ushbu tasnifda dualistik zardushtiylik dini yakxaxudolik dinlari qatoriga kiritilgan; buddizm dini esa – "ateistik dinlar" qatorida. Falsafiy ta'limot bo'lmish moniylik esa e'tiqod obyektiga ega bo'lgan dinlardan o'rin olgan. Timoshchuk A.S., Fedotova I.N., Shavkunov I.V. Vvedenie v religiovedenie: Uch. pos. - Vladimir, 2011. – B.131.
3. Library.ziyonet.uz

4. Kutubxona.uz
5. "Dinshunoslik" — A. Abdullaev, A. Hamidov, M. Rasulov
6. "Dinlar tarixi" — Sh. Qodirov

INNOVATIVE
ACADEMY